

התיישבות מתוכננת של כפרים ערביים בעמק יזרעאל: דגם התיישבותי חדש.

אמיר גלילי ורות קרק,

המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

mskark@mssc.huji.ac.il, amirg01@mssc.huji.ac.il

מבוא

- מחקר זה מהווה פרק ממחקר מקיף ומעבודת מוסמך הדנה בנוודות, קרקע והתיישבות בעמק יזרעאל לפני ההתיישבות היהודית הציונית - מפרסומו של חוק הקרקעות (1858) ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה (1914).
- בהרצאה זו יוצגו שלושה מתוך ארבעה מקרים של כפרי אריסים מתוכננים, כחלק ממערכת כלכלית רחבה יותר בכל רחבי עמק יזרעאל.

מבוא- המשך

בנייתם של כפרים חדשים אלו הם תוצאה של תהליכי הפרטה אגראריים ושינויים בחוקי הקרקעות תחת הממשל העות'מאני. ההפרטה וריכוז הקרקעות בידי יזמים- "אפנדים" (ערבים מוסלמים, ערבים נוצרים, נוצרים לא ערבים, יהודים, בוסנים ועוד) שמיעוטם כנראה מקומיים ורובם בעלים נעדרים עירוניים מארץ ישראל, המזרח התיכון, ואירופה, מצאה את ביטוייה גם בעמק יזרעאל. בקבוצה זו נכלל גם השולטאן עבדול חמיד השני שבנה כפרים חדשים בדרום.

מעין חרוד בסוף המאה התשע עשרה על פי גלויה של האחים אנדרווד (מתוך אתר ביתמונה)

שאלות המחקר

- מה היו המניעים לבניית הכפרים החדשים שנבנו ומתי נבנו?
- תהליך הבנייה, רקעו ומשמעותו.
- מה הייתה תפרוסתם, תכנונם, וחומרי הבנייה והטכנולוגיה בהם נבנו הכפרים?

שיטות המחקר

איסוף נתונים וסינתזה ממקורות מגוונים על:

- בעלי הקרקע.
- הכפרים עצמם.

מקורות למחקר

- מקורות ראשוניים כתובים בשפות שונות, בארכיונים .
- מקורות ארכיוניים ויזואליים- תצלומי אוויר וקרקע, מפות איורים ותחריטים.
- פרסומים בשפות שונות.
- עבודת שדה – סקרי שטח.

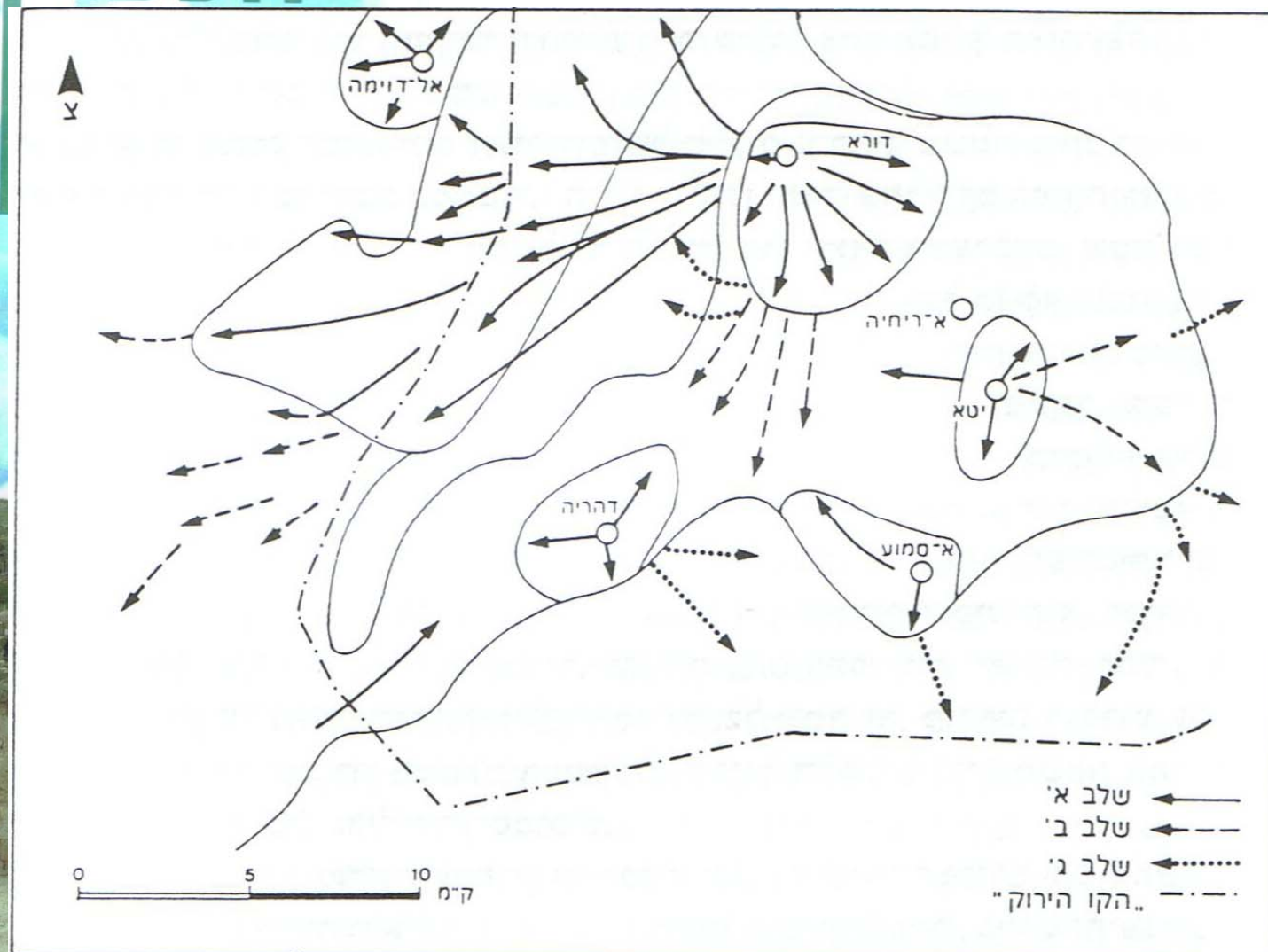
הנחות המוצא

1. מקובל לחשוב בספרות המחקרית כי הכפרים הערביים המסורתיים בארץ ישראל נבנו והתפתחו בתהליך ספונטאני ומתמשך ("זחילה והתפרסות", כפרי בת וכדומה) ובמבנה מגובב ומכונס מעיקרו.
משה ברור, דוד גרוסמן ואחרים העמיקו לחקור תופעה זו כפי שנראה מהדוגמא שלהלן:

דוד גרוסמן

הכפר

תהליכים
ביישוב הערבי
בארץ-ישראל
בתקופה
העות'מאנית

מפה 18: תהליך ההתפשטות היישובית בספר הדרומי והמערבי של הר חברון

הנחת מחקר נוספת:

2. בעלי הקרקע הגדולים (אפנדים) נתפסים כספסרי קרקע ולא כיזמים ומפתחים למטרות כלכליות.

דוגמא לתפיסת בעלי הקרקעות בעבר ובהווה בציטוט הבא:

"...ללמדך שהספסר הרוויח בקרקעות אלו פי חמישים ממחירם. בעלי הקרקעות האלה התחכמו, איפוא, להעשיר את כיסם במידה הגונה אם כי לא בדרך מהוגנת." (טוביה ב. אשכנזי, המזרח הקרוב, לונדון-ירושלים 1932, עמ' 122)

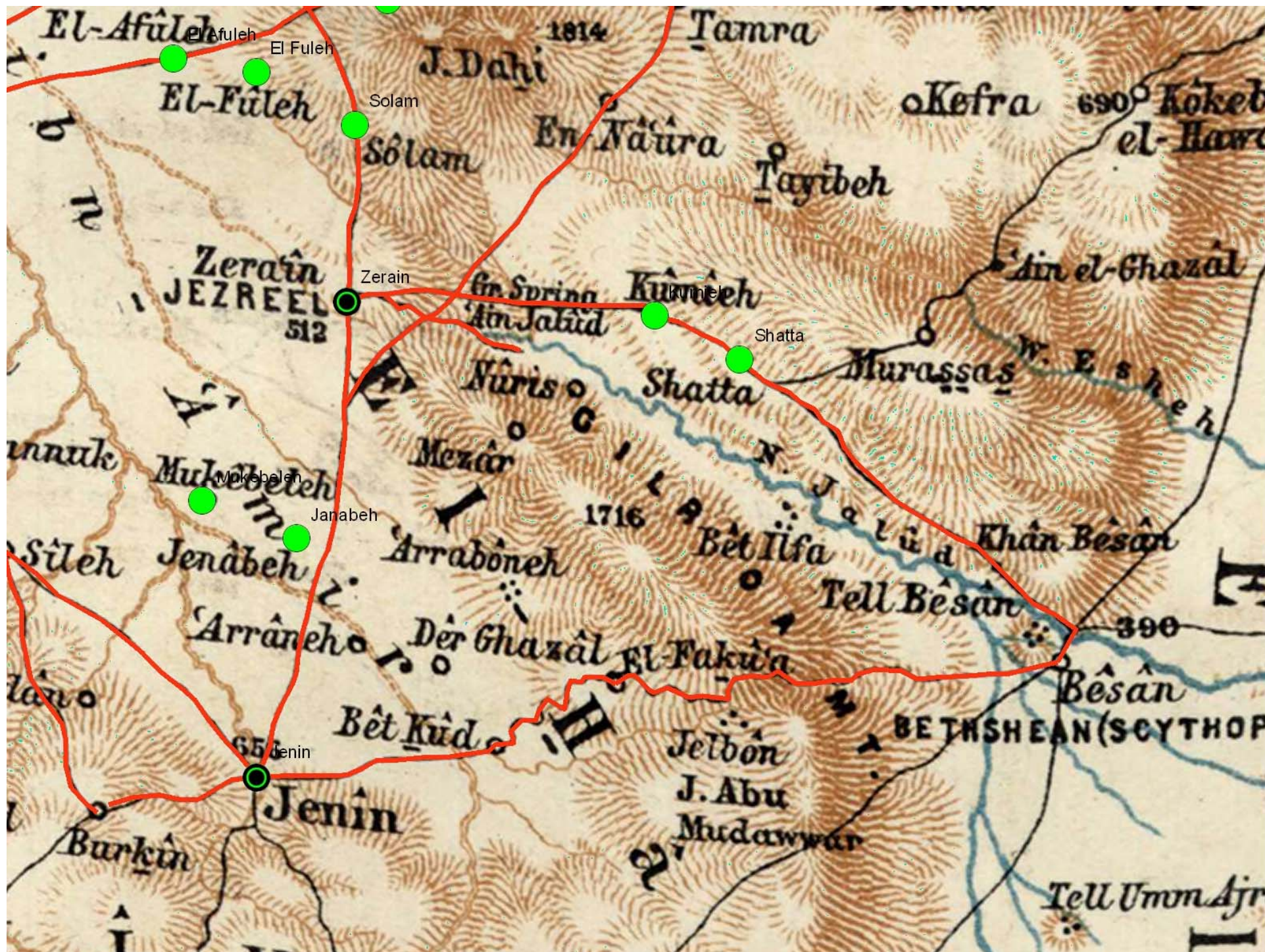
דוגמא חשובה לבעלי קרקע גדולים הנה משפחת סורסוק הנוצרית . תולדותיה להלן:

- המאה השבע עשרה- המשפחה שמוצאה מאזור אדנה הופכת לחוכרת מס באזורה.
- המאה ה- 18 - מעבר להר הלבנון, חכירת אדמות וגביית מסים.
- 1830 ואילך – תחילת שיתוף פעולה עם קונסוליות זרות.
- 1860 ואילך – כניסה לעסקי הייצור והתשתיות, בניית בסיס כוח במצרים.
- 1870 ואילך – רכישת קרקעות וזיכיונות נרחבת, בין השאר בעמק יזרעאל ופיתוחן (כחצי מיליון דונם). תוכנית לסלילת מסילת ברזל לייצוא יבולים לנמל חיפה.
- 1910 – מכירה ראשונה בעמק יזרעאל לתנועה הציונית (עפולה – מרחביה).
- 1920 – מכירת עמק יזרעאל לתנועה הציונית.

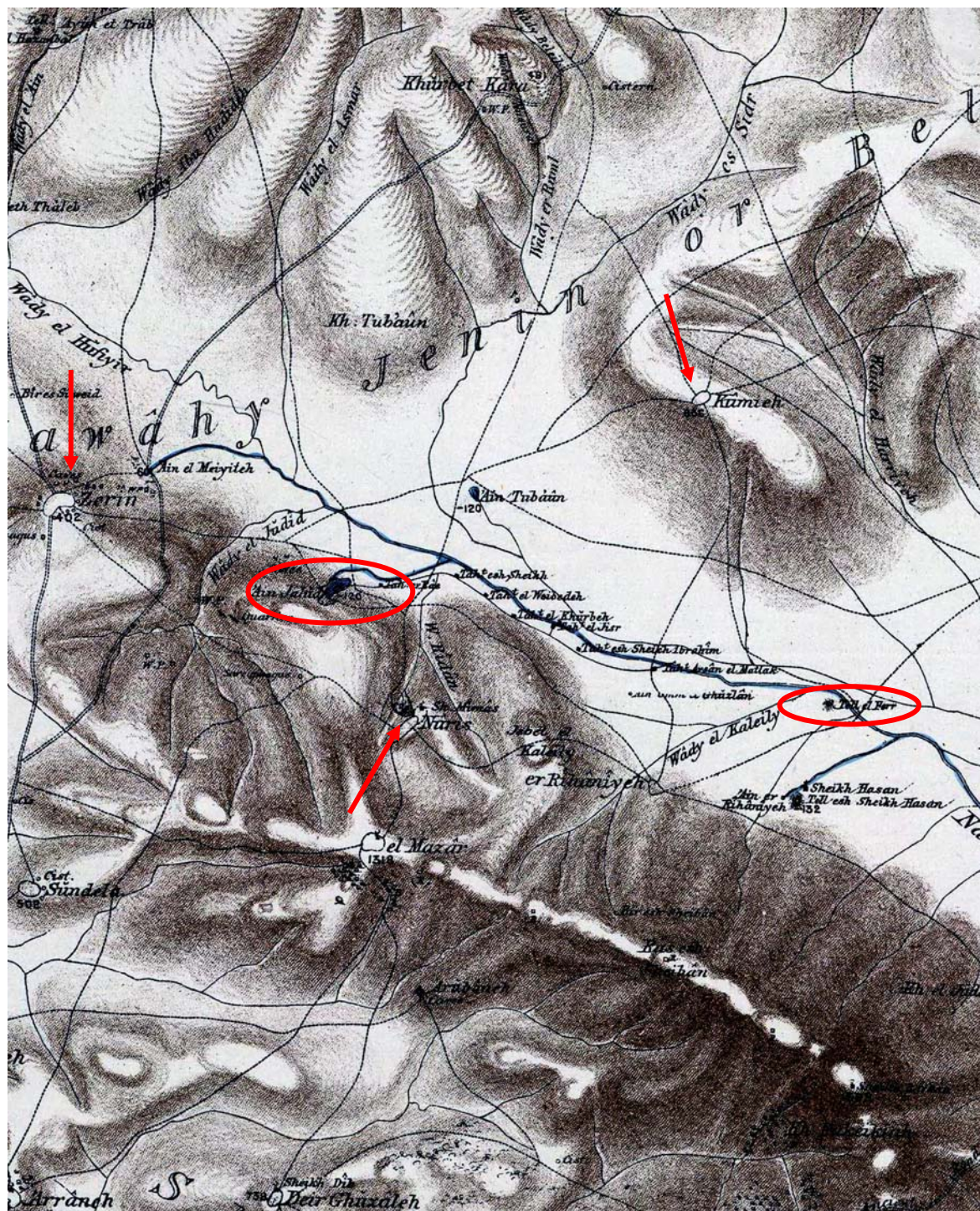
המצב היישובי בעמק יזרעאל בסוף המאה הי'ט ותחילת ה- כ'

מבדיקה של מספר מפות מסוף המאה התשע
עשרה ותחילת המאה העשרים עולה התמונה
היישובית הבאה:

- ערב רכישת קרקעות העמק על ידי משפחת
סורסק נמצא מרכז העמק במצב של נטישה חלקית
וללא ישובים כלל. פשיטות נוודים תכופות.
- במהלך העשור הראשון של המאה העשרים מוקם
לפחות כפר אחד במתכונת מתוכננת צמוד למעיין
חרוד.
- להלן מספר מפות להדגמה:

המצב היישובי בשנות השבעים: סקר הקרן הבריטית

323037

LE MONT THABOR

NOTICES HISTORIQUES ET DESCRIPTIVES

PAR LE

P. BARNABÉ, d'Alsace, O. F. M.

Missionnaire apostolique.

OUVRAGE ORNÉ

D'UNE

Carte géographique, en quatre couleurs, des environs du Thabor,

D'UNE

Carte topographique, en héliogravure, du plateau

de ce mont et de ses ruines

ET D'AUTRES

Illustrations en photogravure, hors texte.

PARIS

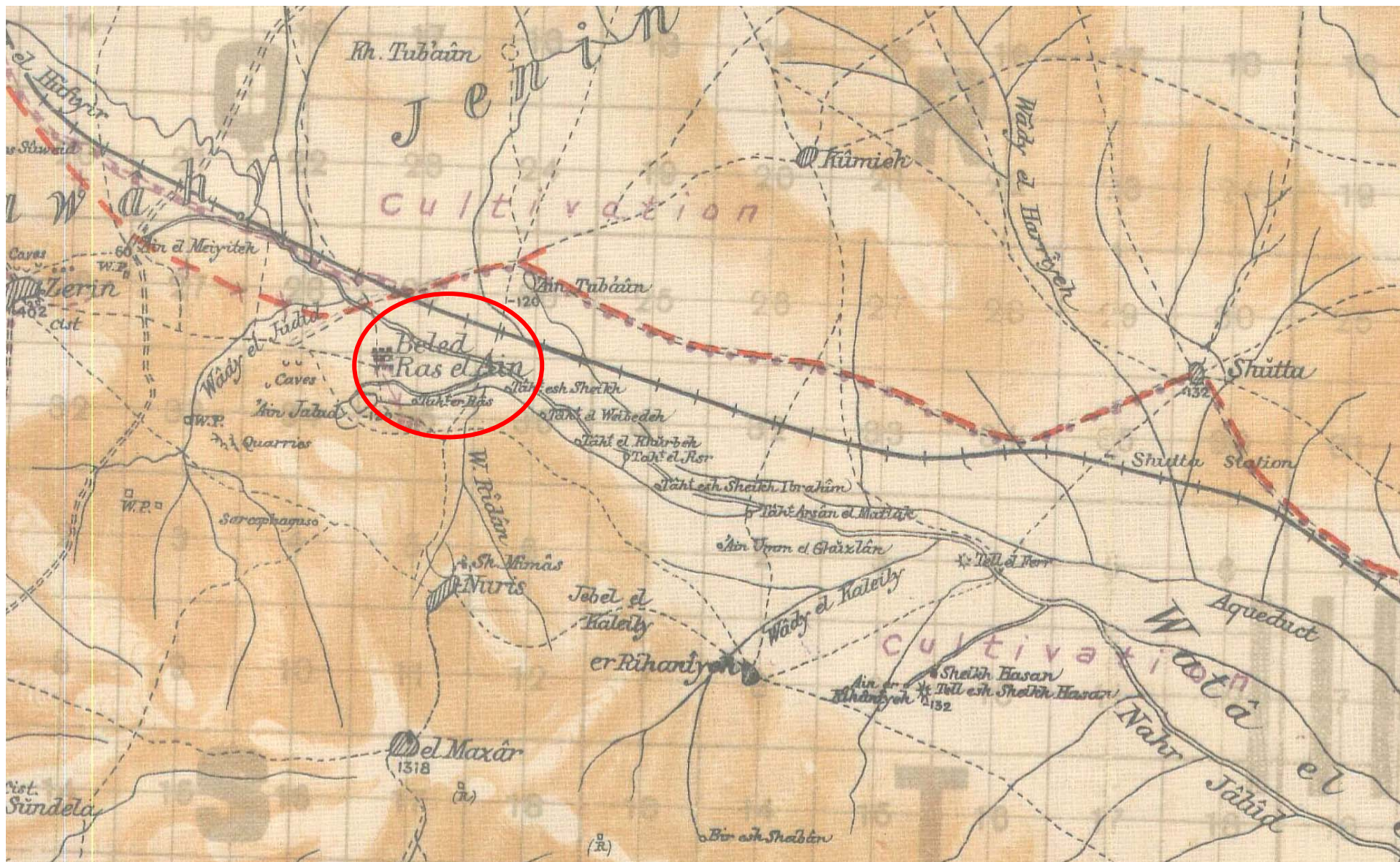
J. MERSCH, IMPRIMEUR

4bis, AVENUE DE CHATILLON, 4bis

1900

מלחמת העולם הראשונה

מקורות כתובים על הכפרים החדשים

- "There are two groups of buildings for the accommodation of the peasants and their cattle, one group is near the main spring and the other is about 3 Kilometers from it to the east, all the present buildings are only sufficient to accommodate about 40 families with their cattle."
(1913)
- על ג'לוד: "שורת בתי אבן וגגות רעפים, ששימשו לאחסון התבואה של האפנדי הביירותי סורסוק" (יהודה אלמוג).
- על תל פר: בכפר היו כ-100 נפשות בכעשרים בתי בוץ (חושות) ושני בתי אבן. (עדות זלמן זייגה מתל יוסף, ללא תאריך).
- להלן מימצאים בשטח ומפות קדסטירות של הכפרים:

הכפר עין ג'לוד (?) מתוך אתר בתמונה

סיכום

- בניגוד לדעות רווחות מתברר כי בדוגמא שנבדקה לעיל לא היתה משפחת סורסוק ספסרית קרקעות אלא משפחת יזמים שאחראית על שינויים חשובים בנוף העמק.
- בנייתם של הכפרים חדשים שיזמו לוותה, לפחות בחלקה, בתהליך מיפוי מסודר, תכנון וארגון של השטח.
- צורת הבנייה היתה שונה בעיקרה מבנייתם של כפרים ערביים מוכרים. לפחות חלק מהבתים נבנו מחומרים מיובאים ובמתכונת אירופית.

• ניסיונות המכירה של קרקעות העמק על ידי משפחת סורסוק לגורמים שונים החל משנות התשעים של המאה התשע עשרה לווה בתהליך מקביל של פיתוח ובנייה מואצת שכללו, בנוסף לכפרים אלו, גם ניסויי אקלום של זנים חדשים של כותנה ושינוע התוצרת למרכזי ייצור.

• התופעה של הפרטת קרקעות וריכוזן ושל בניית כפרים חדשים ומתוכננים בארץ-ישראל רחבה בהרבה מרחבית וכמותית.